

O'ZBEKSTAN RESPUBLİKASI JOQARI HA'M ORTA ARNAWLİ
BİLİMLENDİRİW MİNİSTRLİĞİ

BERDAQ ATINDAG'I
QARAQALPAQ MA'MLEKETLİK UNİVERSİTETİ

QARAQALPAQ FİLOLOGİYASI FAKULTETİ

Jurnalistika ta'lim bag'darññ' 3-kurs studenti
Kasiev Aybektin'
«Orator o'neri, g'alaba xabar tili» pa'ninen jazg'an

K U R S jumʻ?

Tema: Orator o'nerinin' rawajlanʻw basqʻshlarʻ

Orñlag'an:
Qabʻlag'an:

Kasiev A.
Marziyaev J.

NO'KIS – 2014

MAZMUNI

Kirisiw

1-bo'lim. ANTIK DA'WIRI ORATOR O'NERI

**2-bo'lim. ANTIK DA'WIRI ORATOR O'NERIN TIYKARI'N
SALIWSHLAR**

**3-bo'lim. ORATORLIQ O'NERININ' BASQA TARAWLAR MENEN
BAYLANISLILIG'I**

Juwmaqlaw

Paydalanilg'an a'debiyatlar dizimi

KIRISIW

Elimiz g'a'rezsizlikke eriskennen son' ma'mleketimiz puqaralari'ni'n' pa'rawan turmi'si'n ta'miyinlew maqsetinde huqi'qi'y tiykarlar jarati'ldi'. A'sirese, g'alaba xabar qurallari'ni'n' huqi'qi'y tiykarlari'n jetilistiriw boyi'nsha na'tiyjeli jumi'slar ali'p bari'ldi'. Buni'n' ushi'n puqarali'q ja'miyeti institutlari' sistemasi'nda g'alaba xabar qurallari'ni'n' orni' ha'm rolin tag'i' da bekkemlew wazi'ypasi' qatan' tu'rde qoyi'ldi'. G'alaba xabar qurallari'n bunnan bi'ylayda erkinlestiriw, ma'mleketlik emes, baspaso'z basi'li'mlari', radio, televidenienin' jumi'si'n janlandi'ri'wg'a, olardi'n' Internet global tarmag'i'na kiriw imkaniyatlari'n ken'eytiwge, ali'p bari'li'p ati'rg'an reformalar siyasati'ni'n' aydi'nli'g'i'n ha'm ja'riyali'li'g'i'n ta'miyinlewge ayri'qsha itibar qarati'ldi'.

Milliy jurnalistikani'n' sapasi'n, sheberligin ha'm ta'sirshen'ligin artti'ri'w oni' rawajlang'an ma'mleketlerdin' g'alaba xabar qurallari' erkinligi erisken joqari' talaplar ha'm o'lshemler da'rejesinde ko'rsetiw ushi'n imkan beretug'i'n sharayatlardi' jarati'w maqsetinde g'alaba xabar qurallari' salasi'ndag'i' ni'zamshi'li'qti' bunnan bi'layda jetilistiriw bag'dari'nda di'qqatqa i'layi'q jumi'slar a'melge asi'ri'ldi'. O'zbekstanda demokratiyali'q jan'alani'wlardi' teren'lestiriw ha'm puqaralardi'n' erkinliklerin ta'miyinleniwdin' en' a'hmiyetli sha'rti – bul g'alaba xabar qurallari'n rawajlandi'ri'w ushi'n demokratiyali'q

mu'mkinshiliklerdi jarati'w boyi'nsha ani'q ilajlardi' a'melge asi'ri'w boli'p tabi'ladi'.¹

Basqasha aytqanda, g'alaba xabar qurallari'ni'n' ja'miyettegi orni'n jetilistiriw, baspaso'z, televidenie, radio xi'zmetin ja'ne de libirallasti'ri'w, olardi'n' biyg'a'rezligin ha'm erkinligin a'melde ta'miyinlew ma'selelerin turmi'si'mi'zdi' reformalasti'ri'w ha'm jan'alaw bag'dari'nda aldi'mi'zg'a qoyg'an basli' wazi'ypalardi'n' biri etip belgilengenligin ko'remiz.

O'zbekstan Respublikasi' o'z g'a'rezsizligine erisken jigirma ji'l ishinde, «En' da'slep g'alaba xabar qurallari'ni'n' rawajlani'wi'n ta'miyinleytug'i'n demokratiyalı'q talap ha'm standartlarga toli'q juwap beretug'i'n bekkem ni'zamshi'li'q bazasi'n jaratti'. Bul da'wirde g'alaba xabar qurallari'n erkin ha'm jedel rawajlandi'ri'wg'a, ma'limleme tarawi'ni'n' na'tiyjeli xi'zmet ko'rsetiwin ta'miyinlewge qarati'lg'an 11 ni'zam hu'jjetleri qabi'l etildi. o'zbekstan respublikasi'ni'n' g'alaba xabar qurallari'ni'n' huqi'qi'y tiykarlari'n jetilistiriwge qarati'lg'an ni'zamlardi'n' qabi'l etiliwi ma'mleketimizde huqi'qi'y demokratiyalı'q reformalardi'n' a'melge asi'wi'na kepillik beriwshi tiykar si'pati'nda xi'zmet etpekte.

Qaraqalpaqstan Respublikasi'nda da g'a'rezsizliktin' da'slepki ku'nlerinen baslap-aq, G'alaba xabar qurallari'ni'n' jumi'slari'n jetilistiriw boyi'nsha bir qatar ni'zamlar qabi'l etildi. olarda birinshi itibar g'alaba xabar qurallari'ni'n' xi'zmetin ta'rtipke sali'wshi' huqi'qi'y negizdi rawajlandi'ri'wg'a qarati'ldi'. Ma'mleket g'alaba

¹ Каримов И.А. Елимизди модернизациялаў ҳәм кўшли пуқаралық жәмийет қурыў – ең аҳмийетли мақсетимиз. «Еркин Қарақалпақстан» 2001-жыл 30-январь.

xabar qurallari'n demokratiyalasti'ri'wdi'n' huqi'qi'y tiykarlari' bolg'an «G'alaba xabar qurallari' haqqi'nda» g'i', «Baspa xi'zmeti haqqi'nda», «Avtorli'q huqi'q ha'm tu'rles huqi'qlar haqqi'nda», «Ma'limleme ali'w kepillikleri ha'm erkinlikleri haqqi'nda», «Jurnalistlik xi'zmetti qorg'aw haqqi'nda», «Ma'limleme ali'w erkinligi printsipleri ha'm kepillikleri haqqi'nda» ni'zamlar qabi'l etildi. A'meldegi qabi'l etilgen bul ni'zamlar jigirma ji'l ishinde qosi'msha ha'm o'zgerisler esabi'nan jetilistirilip bari'ldi'.

Mine son' arqas'nda g'alaba xabar qurallar? ha'r ta'repleme o'zinin' rawajlan'w jollar'n belgilep ald?. A'sirese, on'n' ishki teoriyal'q ta'repleri ha'r ta'repleme rawajland?. Ma'selen, janrlar bug'an ayq'n m'sal bola alad?. Biz o'z kurs jum's'm'zda mine us? janrlard'n' biri bolg'an ocherk janr'na ken' tu'rde toqtal'p o'tiwdi ald'm'zg'a maqset etip qoyd'q.

1-bo'lim. ANTIK DA'WIRI ORATOR O'NERI

Oratorl^{iq} o'neri tiykarlar? pa'ninin' tu'p tiykarl? tariyx^{na} ko'z jibersek onⁿ' da'slepki sh^g'^w oraylar? bizin' a'sirimizden bur^{ng}'? V a'sirlerdin' ortalar^{nda} Afinada payda bolg'an dep boljaym^z. Onⁿ' tiykar^g'? sh^qqqan watan? Sitsiliya bolg'an. Birinshi ret du'nyag'a belgili bol^p o'zinin' atlarⁿ oratorl^{iq} o'nerinen a'melge jayg'an ha'm da'slepki etiwshiler retinde tan^{lg}'an adamlar Korak ha'm Tisiy degenler bolg'an. Biraq olardan keyingi awladlarga'a belgili da'rejede jazba yaki basqa belgi qalmag'an. Olardⁿ' zamanlaslar? bolg'an (483-376) Gorgiy, Lisiy (459-380) keyinirek Aristotel, Tsitseronlardⁿ' miynetleri, do'retpeleri bu'gingi da'wirimizge kelip jetken.

Ritorikanⁿ' yag'ⁿy (oratorl^{iq} o'neri) pa'n s^{pat}nda Gretsiyada, Rimde, Afinada, Sitsiliyada payda bol^p du'nya a'lemine taral^w? u'lken a'hmiyetke iye bold?. O'ytkeni bular da'wirinde ritorika pa'n s^{pat}nda du'nya iliminin' u'lken bir taraw^{na} aylang'an edi.

Ritorika pa'ninin' tiykar? joqar^{da} ayt^{lg}'an territoriyalarda yag'ⁿy Afinada (Gretsiya) Sitsiliyada o'zinin' sa'wlesin tapt?. Al pa'n s^{pat}nda basqa ellerde, xal^{ql}larda qa'wimlerde ko'rinbegeni menen, on? do'retiwshilerdin' qashshan-aq dan'q? a'melge sh^qqqan edi. Olar du'nya iliminin' u'lken bir taraw^{na} aylang'an edi. Olar Orta Aziya ha'm kishi Aziya xal^{ql}lar? aras^{han} da sh^{qt}?. Oratorl^{iq} o'nerinin' payda bol^w etaplar? Orta Aziyada bizin' a'sirimizden bur^{ng}'? VI a'sirlerde ko'rine baslad?. Ha'tteki sh^g'^s Aral jag'alawlar^{nda} jasaytug'ⁿ Sak, Massaget qa'wimlerinde so'z o'nerine q^zg'^{atug}'ⁿ (ritorika, oratorl^{iq} o'neri, so'z

ma'deniyat?, so'z o'neri degen terminler payda bolmastan burhn) oratorlq o'neri turmsta payda bolg'an adamlar bizin' eramzdan burhg'? X-VII a'sirlerde payda bolg'anl'g'h tariyx biykarlamayd?. Msal?: tariyxsh?, professor Sergey Pavlovich Tolstovt'n' arxeologiyalq izertlewi boy'nsha Aqsha da'rya ha'm S'xda'ryan'h' ortan'g'? jag'alawlar'nda Inkar da'rya boy'nan Sak, Massaget qa'wimlerinin' eskertkish izlerin tapqan. Olar sharwash'lq, bal'qsh'lq, an'sh'lq ka'sipleri menen shug'flang'an qa'wimler bolg'an. Tagesken (jerdin' at?) ha'm uyqaraqtan qaz'l'p tab'lg'an bizin' eramzdan burhg'? X a'sirlerdegi bronzadan islengen zatlard'h' ishinde, yag'n'y zatlard'h' a'tirap'nda ko'plegen q'z'ql'jaz'wlard?, naq'l-maqallard?ko'rgen.

Buzin' eramzdan burhg'? VI a'sirlerde ull? so'z sheberlerinin' do'retken ko'plegen sh'g'armalar? bizge deyin kelip jetip at'r. A'sirese mus'lman xal'qlar'na o'zinin' ta'sirin tiygizgen «Tumaris», «Sh'raq», «Zarina ha'm Strangina», «Zarina ha'm Odaptida» usag'an epikalq sh'g'armalar bir neshe a'sirler dawam'nda Oрта Aziya xal'qlar'na x'zmet isledi. Ritorika pa'ni Gretsiyada, Afinada sud ma'jilislerinin' bag'dar'nda ju'zege kelgen bolsa, al bizlerde, Oрта Aziyada qa'wimler, ruwlar, milletler aras'nda payda bold?, biraq oratorlq pa'ni s'pat'nda u'yrenilmedi.

A'yyemgi qa'wimlardin' tu'rkiy tilles poeziyas? uzaq da'wirler dawam'nda sh'g'z evropan'h' ha'm Oraylq Aziyan'h' ko'pshilik ellerine taralg'an.

Xorezm oypat'nda Aral boylar'nda, Arqa Kaspiy jag'alar'nda jasag'an qa'wimler kishi halda bolsada, kewil xoshlq, aysh?-a'shoret,

o'z da'wirine say qiziq ma'resimlardi ha'r bir adamn' ju'reginen tabiatug'ni ta'sirli poeziyalq do'retpeler menen o'tkerip turg'an. Olar awzdan awzg'a tarap, a'wladtan a'wladqa jetken. On shg'ar'wshlar ha'm atqar'wshlar bolg'an. Bul a'debiy ko'rkem do'retpelerdi bu'gingi ku'ni kim shg'arg'anlg' na'ma'lim, sonliqtan da bul do'retpelerdi folklor dep ataymiz.

Orta Aziya xalqlar'n' O'zinin' xalqt' jazw szw'na iye bolmag'anliqtan ko'rkem folklorlq shg'armalar? baspada baslmag'an. Son'g' oyanw da'wiri dep atalatug'ni da'wirlerde Oрта Aziya xalqlar'nda son'n' ishinde tu'rkiy tilles qa'wimlerde du'niyag'a belgili ha'r ta'repleme sawatl? qudiret ilimpazlar, insanlar shqqan. Olardan bizge belgili Beruniy, Farabiy, Al Xorezmiy, Xoja Axmed Yassawiy, Zamaxshariy, Najimitdin Kubra, Masharib, Naway? qusag'an du'nya iliminin' sa'rkardalar?jasag'an.

A'miwda'riya ha'm Aral boy? ta'biyat? qanshama da'rejede o'zgermeli bolsa da, us?u'lkedegi jasag'an adamlard'n' ku'sh jigeri, aql oy'n ne tu'rli qub'lar, ha'reketler, s'rl? ta'g'dirler shaypald'mad?, a'sirese a'sirler dawam'na adamlar ta'biyat q'y'nsh'lar'na qar's?, ha'r q'yl? a'dilsizliklarga gu'resti. Bul u'lkeden shqqan aql—oy iyeleri o'mirinshe ashlmag'an ta'biyat s'rlar'n asht?. Adamzat do'retken ko'p sanal? ruwq'y ma'deniyatqa o'zlerinin' dur's bahalar'n berdi. Olard'n' miynetleri bu'ginge deyin du'nya xalqlar'n' iliminde basl? sheshimlardi iyeleydi. Solard'n' biri bizin' jerlesimiz Beruniy bolp esaplanad?.

2-bo'lim. ANTIK DA'WIRI ORATOR O'NERIN TIYKARI'N SALIWSHLAR

Oratorl^{iq} o'neri pa'n s^hpat^hda ju'zege kelgen eken baska pa'nler menen ta'biyg'^y tu'rde baylan^hsatug'^h an^hq. Olard^h tiykarg'^h quram^h jazba xa'm aw^hzsha tu'rindagi materiallarg'a su'yenedi. A'debiy ma'deniy baylan^hslard^h rawajland^hrad^h. So'z ma'deniyat^h qaraqalpaq a'debiy tili xa'm on^h n^hzaml^hqlar^hna bag'^hhad^h. Oratorl^{iq} o'neri xa'mme waq^ht aw^hzeki xa'm jazba a'debiyatt^h n^hzaml^hqlar^hna logika ruwx^hyl^hq qa'diriyat ma'selerine su'yenedi. Logikag'a su'yenbey tur^hp ka'legen so'zdi baqlaw sol ga'ptin' ma'nisine tu'siniw olar arqal^h sol ga'pte qanday teren' ma'ni bar olard^h an^hqlaw mu'mkin emes. Ol ush^h so'zler ga'pler bir-birine qarama-qars^h yamasa tu'siniksiz bolmaw^h kerek. M^hsal^h? orator bol^hwd^h kim ka'leydi? Degen ga'p bar. Bul soraw ga'p, lekin onda tast^hy^hqlawsh^h ma'ni bar. Oq^hwg'a kirdi. Ol ga'plerdi soraw, xabar, u'ndew formas^hda ush^hrat^hw mu'mkin, so'zdin' qur^hl^hsh^h or^hns^hz qollan^hl^hw ju'z berse, onda biz ruwx^hyl^hq ma'niske ko'birek su'yenemiz. Ba'lkim so'zdin' ma'nisi basqasha oyda sh^hg'ar. Sebebi auditoriya ha'r bir ga'ptin' ta'sirshen'ligine ha'r q^hyl^h tu'siniwi mu'mkin. Eger oratorl^{iq} o'nerinde ruwx^hyl^hq belgilerge su'yenip is etse, onda t^hh'lawsh^hlard^h d^hqqat^hh o'zine tol^hq qarata alad^h, demek maqsetine jetkeni esaplanad^h. Bun^h a'melde s^hnap ko'riw laz^hm.

Joqar^h, orta, amawl^h bilimlendiriw ministr^hligi 90–j^hllarda keyin ayr^hqsha so'z ma'deniyat^h pa'nine itibar berdi ha'm bu'ginge deyin

oratqı pa'ni menen aralas tu'rde u'yrenilmekte. Bul pa'nler bir-birine jaqn bolg'an? menen olardn' mazmun?, so'z etejaq obekti, o'z aldna qoyg'an wazypalar?, maqseti, predmeti h.t.basqada jaklarna qarag'anda ha'r bir pa'nnin', o'z aldna o'zgesheligin ko'riwge bolad?. Olardn' bir-birine baylanıh ha'm ayırmashıg'n, biri ekinshisine tolıqtıp baratug'nlıg'nda umıpwımnı lazın.

Oratorlıq o'neri pa'ni du'nya ellerinde bir neshe a'sirlerden berli o'z aldna u'lken bir ortaqa pa'n sıpatında ju'zege kelse, so'z ma'deniyat?pa'ni keyingi a'sirlerde g'ana pa'n sıpatında payda bolad?.

Jokardıag'? ha'r qıyl? ma'selelerge qaray otıp so'ylew ma'deniyat? boyınsha pikirler jazg'an ko'p g'ana ilimpazlardn' oratorlıq o'neri ha'm tili ma'deniyat? pa'nleri burın, al so'z ma'deniyat? pa'ni keyingi a'sirlerde g'ana pa'n sıpatında payda bolg'an degen pikirlerine su'yeniwge bolad?.

Oratorlıq (sheshenlik) o'neri, til ma'deniyat?, so'z ma'deniyat? pa'nleri boyınsha geypara izertlewshiler ha'r qıyl? ma'nide pikirler ju'ritken. Olard? analizley otıp pa'nlerdin' bir-birine baylanı?, ayırmashı?, uqsashıg? boyınsha to'mendegidey ushıslard?, pikirlerdi eslegen maqul. Olar sheshenlik o'neri, so'ylew ma'deniyat?, til ma'deniyat? boyınsha pikirler, olar ha'r qıyl? oylaw boyınsha maydalap berilgen:

1. So'ylew ma'deniyat? sonday ma'nide a'debiy til menen baylanısl? ha'm onn' payda bolw?, tiykar?, talab?, o'tmishleri ayırm bo'limleri ma'lim da'rejede so'ylew o'nerinde qollanılad?. Bul (so'ylew

ma'deniyat?, bul sheshenlik) ha'm materiall?q xarakterge qarap emes, so'zdin' ta'sirshen'ligine, esitiw ma'deniyat?ha qarap belgilenedi.

2. So'ylew bul ga'ptin' aw?z eki tu'ri yag'n?y sheshenlik o'neri aw?z eki so'z o'neri degen ma'niste, al so'z ma'deniyat?, so'zdin' ha'm aw?z eki ha'm jazba tu'ri ush?n tu'sindirmesi.

3. So'ylew ma'deniyat? ja'miyet ag'zalar?n?n' ul?wma so'ylew da'rejesin na'zerde tutad? yag'n?y on?n' maqseti, a'rman?, pu'tkil xal?qt?n' so'ylew tilin ma'deniyatlast?r?wd? mo'lsherleydi. Klassik ma'nide so'zlik bolsa ol geypara tulg'alard?n, shaxslard?n' so'ylew da'rejesinin' o'nerin belgileydi. Onda so'ylesken wakt?nda t?n'lawsh?larga mazmun?n, ideyas?n ha'm maqsetlerin jetkiziwdi, belgili da'rejede bag'darlawd? ko'zde tutad?. Demek t?n'lawsh?lard? ma'lim bir maqsetke bag'darlaw, d?qqat?n awdar?w tiykarg'? or?nda turad?. Ko'plegen ilimpazlar ha'r qanday aw?z eki so'ylewdi oratorl?q o'ner dep bilip, ol qandayda bir na'rseni tu'sindiriw s?patlawg'a emes, t?n'lawsh?lard?n' sanas?na ta'sir etiwini maqset etip alg'an.

4. Sheber orator o'nershisi tiykar?nan o'z oy?n, pikirini ko'pshilik t?n'lawsh?larga, ken' auditoriyag'a mo'lsherlengen bolad?. Bun?n' ko'bisi ay?r?m tulg'alarg'a tiyisli. Sonl?qtanda t?n'lawsh?lardan t?s qar? ha'r qanday kisilerge so'ylew ma'deniyat? sa'wbetlesiwde jeke adamlarg'a qarat?lg'an bol?p pikirleri ha'm olard?n' qa'biletini o'zinde qamt?yd?.

5. Ha'r bir adam o'z tilinin' imkaniyat?na, til bayl?qlar?na isenip tu'pkilikli oy?n o'zinin' pikirlerinde bayanlaw? mu'mkin. Sonl?qtan da ha'r bir orator a'debiy tildi sheber biliwi, so'ylew ma'deniyat?n teren'

iyelewi sha'rt. Ha'r qanday orator so'z ma'deniyatni o'zinde bo'rttiredi: jaz'wsh? da shay'rd? o'zlerinin' qa'legen janrlarnda jazg'an sh'g'armalarnda oratorl'q sheberlikti daw's? joq so'ylew ma'deniyat? menen sabaq beriw da'rejesinde jaz'p qald'rad?. Ol jazba ma'deniyat. Endi olard'oq'p, ayt'p esittiriw ilah'ya da ull'is.

6. So'ylew ma'deniyat? ken' xal'q massasni ko'zde tut'p is al'p baratug'ni taraw. Sonl'qtan da oratorl'q penen baylan'sni' bir ta'repi ta'biyg'iy qa'bilet, asa sheberlik bol'p tab'lad?. Asa oratorl'q o'neri so'ylew iskusstvosnda so'ylesiw go'zzal'g'ni esapqa alatug'ni pa'n. Al, so'ylew ma'deniyat? adamlardni' barl'g'ni orator etiwdi ko'zde tutad?, degen menen ma'denyatl? so'ylegen adamlardni' ha'mmesi orator bola almayd?. Bun? ta'biyg'iy talant? bar, o'z u'stinde ku'shli tayarlang'an, sheshenler, dilwarlar g'ana iske as'ra alad?.

7. So'ylew ma'denyat? bul so'ylesiw da'rejesine tiyisli tu'siniklari bar, belgili da'rejede til ma'deniyat? menen u'nles a'debiy tildin' onni' normalarni' qanday da'rejede til n'zaml'qlar'na tuwr? keletug'ni'na su'yenedi. Olard? qayta ko'rip sh'g'w'g'a, qayta islewge mu'mkinshilik bolama. Bolmay ma? Qarast'rad?. Al, sheshenlik o'neri bolsa, (oratorl'q) bul joqar'g'lday ilimiy normativlerdi ko'zde tutpayd?.

8. Sheshenlik ma'selesi sheshennin' talant'na, so'ylew so'zdin' mazmun'na, logikal'q tiykarlar'na, so'zdin', ga'ptin' izbe-izligine, uqsasl'q da'rejesine itibar beredi. Al, so'ylew ma'deniyatnda, so'z ma'deniyatnda bolsa tildin' ga'ptin' qurl's'na, govarl'q du'zilisine x.t.b.itibar beriledi.

9. Oratorlïq o'neri tiykarında bir yaki ko'pshilik sheshenlerdin' so'ylewi xaqqında ga'p ju'ritedi. Bunda, so'ylewdi tñ'lap atıg'anlar, yag'nıy ken' xalıq massasın qur? ga'pti ko'zde tutpayd?, onda so'ylew da'rejesin, ga'ptin' izbe-izligin, so'ylew ma'deniyatın, orator o'zinin' sheshenligi, tapqılıg'?, oyshılıg'?, so'zge ustalıg'?' menen diydilegen maqsetine jetti me joq pa? Aqırına deyin pikirlerdin jetkeriwi menen baxalanad?. Bul onın' tiykarg'?' wazıypas? esaplanad?.

10. So'ylew ma'deniyatında so'ylesiw ushın aldınan qanday da bir sxemag'a, rejeye qatıp qalg'an tu'rde isene bermey, sol da'wirdegi ja'miyettin' ana tili. A'debiy til baylıqlar? xa'm olard? sheber paydalana biliw mu'mkinshiliklerin iyelew za'rur. Bul ushın ayrıqsha ko'rinishlerge iye bolıw?kerrek.

11. Oratorlïq o'neri, sheshenlik, dilwarlïq uzaq tariyqa iye. Ko'rkem so'ylew, so'z ma'deniyat? bul ush pa'n bir-birine og'ada baylanıslı, uqsas. Ayırmaslıqlarg'a da iye, sonın' menen birge birin-biri tolıqtırıp ta baratug'ın pa'nler bolıp esaplanad?. Sonlıqtanda, olardın' teoriyalıq baylanısların teren' iyelep, tu'sinip, ha'r birin o'z aldına pa'n sıpatında rawajlandırıp barıw zaman talaplarına sa'ykes keliwi kerrek.

12. Oratorlïq o'neri pa'ni so'z, til xa'm so'ylew ma'deniyatına jaqınlıg'?' xa'm ayırmaslıg'?' sebebinen logika, etika, estitika pa'nleri menen de o'zinin' biraz uqsaslıg'ına iye.

Ko'p jıllar Afinada oratorlïq o'neri boyınsha qu'diret at qaldırğ'an Sitsiliyalıq Lisiy bolğ'an. Onın' atas? Perkl Afinag'a kelip bir neshe

j'allar jasag'an. Biraq Afina puqaral'g'h alalmag'an. A'kesi o'lgennen keyin Lisiy bir neshe j'allar ab'xj'p juredi.

403-j'lg'a kelip demokratiya qayta tiklengennen keyin afinada Logograf penen shug'flanad?. Lisiy oratorl'q o'neri boy'nsha a'sirese sudta so'ylew ma'selesine ayr'qsha kewil bo'lgan. On'h' metod? boy'nsha xa'r bir so'zi sh'h ju'rekten, sh'h qa'lbinen sh'qqan bol'w? kerek. Meyli qanday adam bols'h o'zinin' bilimi, ta'biyat?, ja'miyetke, adamlarg'a qatnas? boy'nsha o'z so'zi menen qatal gu'resetug'h'lg'h ortag'a sal'p, jurtt?, sudt? tan'land'xw? laz'm. Sonl'qtan da ol so'yleytug'h' adamn'h' minezine, xarakterine, xa'reketlerine, xa'tteki ju'ris tur'lar'ha da itibar bergen. Ol da'wirde sudlan'wsh'lard'h' so'zi ush bo'limnen turg'an.

1. Kirisiw. Yag'n'y, onda sudlan'wsh? sudqa o'zinin' tilek o'tinishlerin a'piway'lap bildiretug'h' bolg'an.

2. Ju'z bergen waq'yalar, h'a'diyselerdin' an'ql'g'h, dur'xl'g'h, un'q'l-shun'q'l'ha deyin qald'xmay bildirgen.

3. Bul ga'plerdin' tuwr'l'g'? da'lilli ekenligine sudt?, jurts'h'l'qt?, qatt?isendirgen.

Al Lisiy bul ush topard'h' 1-si 3-sine itibar bergen. Sebebi sudlan'wsh'h'h' da'lili, waq'ya, h'a'diyselerdin' an'ql'g'? xa'dden t's sheberlik penen berilse sudta da gu'na'karg'a ra'ximshilik oyanad? degen.

M'sal? Lisiydin' o'zi qatnasqan bir waq'yan? al'p qaray'q. Eratosfen degen bir jigit o'z o'mirin o'zgenin' h'ayal? ush'h' q'yad?. Bunda Evfilet degen jigit sudta o'zinin' turm's? h'aqq'nda h'aq'yqatl'qt? aytad?. Ol

waqʻya bʻlay baslanadʻ. Evfilet uʻylengen kuʻnlerinde hʻayalʻna isenbey guʻmansʻnʻp koʻp shataqlar shʻgʻaradʻ. Tek birinshi perzent payda bolgʻannan keyin gʻana onda hʻayalʻna iseniw mehʻri oyanadʻ. Burʻngʻʻdan jazʻqsʻz hʻayalʻn koʻp tergemeytugʻʻn boladʻ. Usʻnday kuʻnleri Evfilettinʻ anasʻ qaytʻs boladʻ. Al, Eratosfen degen jigit sol jʻyʻnda, namazda Evfilettinʻ hʻayalʻn koʻrip qalʻp, ogʻan suʻyiwshiligi oyaanadʻ. Oʻz maqsetine erisiw ushʻn Evfilettinʻ uʻyinde juʻrgen xʻzmetshi qʻzdʻ aldastʻʻp qolgʻa tuʻsiredi. Sol arqalʻ Efilettinʻ hʻayalʻ menen baylanʻs jasaydʻ. Evfilet bunʻ bilmeydi. Usʻnday kuʻnlerdinʻ birinde biytanʻs bir hʻayal Evfiletke qatʻnʻnʻnʻ jasʻʻn sʻʻn ashadʻ. Ol hʻayaldʻnʻ aytʻwʻna qaragʻanda Eratosfen bul xayal menen de burʻn baylanʻs jasap taslap ketken eken. Bunday suwʻq xabardʻ esitken Evfilet, esigindegi xʻzmetshi qʻzdʻ qattʻ sorawgʻa tutʻp hʻakʻyqattʻ bilip aladʻ. Tez arada ekewi awʻz biriktirip Eratosfendi jʻhayat uʻstinde qolgʻa tuʻsirip, uʻsh toʻrt qonʻsʻ qoba menen guwa etip tutʻp, Eratosfendi oʻltiredi. Lisiy Evfilettinʻ taʻbiyatʻna tuwrʻ keletugʻʻn hʻaldagʻʻ sudta soʻyleytugʻʻn soʻzin terenʻ maʻnide aytʻp bergen.

Solay etip, Lisiy Yunonlar oratorlʻq oʻnerininʻ tiykarʻn salʻwda ullʻ oratorshʻboldʻ.

Aristotel(384-322)

Orta Aziyada Arastu atʻ menen dunyagʻa belgili bolgʻan alʻm Aristotel bizinʻ eramʻzgʻa deyingi 384 jʻlʻ Stagirda (Makedoniya yarʻm aralʻ) shʻpaker shanʻaragʻʻnda duʻnyagʻa keledi. Onʻnʻ aʻkesi Nikomax

degen alım Aleksandr Makedonskiydin' aqlıg'? Aminti 2 soramında shıpkarlık etken.

Aristotel 17 jaslarında Afinag'a keledi. Bul jerde o'z zamanın' ull' alımlarınan bolg'an Platong'a sha'kirt bolad?. 347 jı? Platon o'lgennen keyin Afinada Troad degen qalag'a o'tip Assoska degen jerge barad?. Sebebi bul jerde onın' ustazın' ta'reptarlar?ko'p edi. Bul jerde Germiy degen adam basshılıq etip, ol o'lgennen keyin Lesbos yarım atawındag'? Etilen qalasına ko'ship o'tip, ol jerde 342 jıg'a shekem jasad?. 342-jı? Makedoniya patshas? Filipp o'zinin' 13 jasar Aleksandr degen ulın' ta'rbiyas? ushın Aristoteldi Mitilennen shaqııp alad?. Ol bul jerde filosofiya mektebin ashad? xam u'ken kitapxana sho'lkemlestiredi.

Bul da'wirde Gretsiyada shırayl? so'ylew ma'selesine pu'tkil xalıq qızıg'atug'ın edi. Sonlıqtanda ol jerlerde oratorlıq mektepleri ashılad?. Onnan ko'p g'ana so'z o'nerinin' ustalar? o'sip shıg'ad?. Oratorlıq boyınsha qollanbalar ju'zege keledi. Mine usınday miynetlerdin' biri Aristoteldin' «Ritorika»dep atalatug'ın kitab? bold?. Bunnan tısqar? «Poetika»degen miyneti de bar. Aristoteldin' ritorikas? 3 kitaptan ibarat bolıp, birinshi xam ekinshi kitab? tiykarınan shırayl? so'ylewge arnalg'an. Onda tınlawshın? isendiriw uqıb? ku'shli, pikir xam gu'rrin'lesiwlerden ibarat bolsa, u'shinshi kitapta so'z logikasına ayrılısha itibar beredi. Alımnın' pikirinshe, h'a'r qanday so'yleytug'ın so'zdin' orınslıg'? (durıs emesligi) ya natuwr? so'ylewshiligi turmıstı nadurıs qollanw?, bul so'ylewshinin' gu'lli qa'tesi degen edi. Aristotel xar pikiridi ju'zege shıg'arw ushın tınlawshın? h'a'r ta'repinen onın'

Demosfen o'z da'wirinde og'ada gu'llengen elge aylang'an Afina qalas'ndag' qurg'ni semyada 384-jil du'nyag'a keledi. Atas Demosfen qural jaraq ustaxanas'ni iyesi bolg'an. 5 jas'nda ay'ni day's'ni qol'nda ta'rbiyalanad. Qar'ndas ekewine ata miyras qalad. Day's atas'ni barliq dunyas'ni qaratib alaman degeninshe Demosfenge qaramayd. Day's ku'yew balas'ni du'nyas'ni o'zine qaratib alamag'ansha kiyim, ta'rbiya, oq'u ma'selelerine itibar bermeydi. Bun

jaqs? twsingen Demosfen atasın du'nyasın qaytıp o'zine alw ushın oratorlıq o'nerin jaqs? men'gerip almasa bolmaytug'ın boladı. Ol ushın sol da'wirdin' ku'shli advokatlı İysey mektebinen ta'lim aladı. Onda Platonın miynetlerinen ko'p oqıydı. Fukilid degen orator ustazın (bizin' eramızdan burıng'ı 5 a'sirde jasag'an tariyxshı xam ja'miyetlik isker) miynetlerinen segiz ret ko'shirip jazıp yadlapta aladı. Onnan keyin barıp atasın du'nyasın alw ushın dayısın sudqa beredi. So'ytip 5-jıl sud isine qatnasadı. Bul onın keleshekte qu'diret orator o'nerin iyelewine ta'sir jasaydı. Demosfen jas bolsa da xalıq aldında o'z pikirini bildiriwge urıp ko'redi, biraq xalıq onı tınlamay, ku'shli, baqırıp, ısqırıp, urıs shıg'arıp, tribunadan talay ret quwıp shıg'adı. Sebebi, ol saqlaw «R» sesin, ayta almaytug'ın boladı. Ja'nede so'z aytqanda bir iynin qulag'ına deyin ko'terip taslay beretug'ın a'deti bar edi. Sonlıqtanda ol o'zinin' so'yley almag'an so'zlerin azannan keshke deyin ta'kirarlap mashq etetug'ın edi, h'a'tteki awzına tas salıp so'ylep seslerdi qattı aytıp, geyde ku'shiktey ııldap ta ju'retug'ın bolg'an. Usınday ko'p miynet etiwidin' na'tiyjesinde o'zin h'esh na'rseden ayamag'an Demosfen 30 jaslarında ma'mleketlik islerge aralasa baslaydı. Ol pu'tkil bilimin watanın dushpanı Makedoniyalıq patsha Filippke qaratadı. Qay waqıt Afinada ma'mleketi Makedoniyanın basshılıg'ına o'tkenshe, Demosfennin dushpanı bas ko'tere beredi. Bug'an basshılıq etken Demosfen xalıq majlisinde jaqs? so'ylegeni ushın onı watanlası «Altın gu'l shen'beri» menen sıylıqlaydı.

Demosfenge berilgen bul bul da'rejege, yag'nıy bul ataqqa Makedoniya ta'reptarlar qarsı shıg'adı. Ha'tteki sol da'wirdegi o'z

zamanññ' en' ataql? orator? Esxil de ma'jilis qarar? u'stinen sudqa arza etip barad?. Ma'jilistin' natuwr? qarar sh?g'arg'anl?g'ñ, Demosfennin' bunday joqar? da'rejege ðayl?q emes ekenligin da'lillew ushñ ortag'a sh?g'?wg'a qay?l bolad?. Na'tiyjede da'wirdin' 2 ull? orator? Esxil menen Demosfen jekkeme jekke ayt?ş?wg'a o'tedi. Baqlawsh?lardñ' ayt?w? boyñsha sud bol?p at?g'an maydan sol da'rejede xal?qqa tolg'an, jolda adamlar ag'ñm? ten'iz tolqññday ma'wjirep turd?, deydi. Demosfend? a'shkaralap so'z alg'an Esxil xa'r q?yl? jalalar menen do'xmet tasñ jawdña baslayd?. «Gu'l shen'ber» di qorg'aw ushñ maqset etip qoyg'an Demosfen watanññ' gu'llep jasaw? ushñ, onñ' Ull? jolñda gu'reske bel baylag'anñ Esxildin' satqñl?klarñan ibarat niyetinin' jaman jolg'a barat?g'anl?g'ñ a'shkaralap obrazl?tu'rde o'ltirip cu'wretlep beredi.

Eki ta'reptin' bir-biri menen bolg'an o'shpenliligini teren' tu'singen sud ag'zalar? ju'da' tuwr? qarar sh?g'arad?. Sud h'u'kimine bola Esxil u'lken mug'darda sal?q salad?. On? Afinada sh?g'ar?p jiberedi. Demosfennin' «gu'l shen'ber» lerin korg'ap qal?w h'aqqñdag'? so'zi tek g'ana Esxildin' u'stinen jen'iske erisiwde emes, pu'tkil Afina h'a'm Gretsiyada jasawsh? watanlaslarññ' u'lken jen'isi edi.

Sud qararñan keyin Demosfennin' ma'mleket aldñdag'? ab?roy? tag'ñda ko'terildi. Biraq tu'rli sebepler menen Makedoniya xa'm Afina ortasñdag'? baslan?p ketken ur?stñ' na'tiyjesinde Afinal?lar jen'ilip ko'p g'ana adamlar o'z elinen ayr?l?p shetke sh?g'?p ketedi. Tek g'ana baylar, aristokratlar Afinada jasawg'a h'uq?q al?p qalad?, al Demosfenge s?rtñan o'lim jazas? beriledi. Bun? esitken Demosfen Klavri atawña qash?p bar?p Poseydon ibadatxanasña jas?ñnad?. Ol da'wirde ibadatxanag'a kim

barƣp jasƣƣnsada, onƣ qamaw yaki o'ltiriw mu'mkin emes edi. Sebebi, ol jerde quday tala panasƣnda, qorg'awƣnda turatug'ƣn ullƣ jay edi. Demosfennin' dushpanlarƣ onƣn' bul jerge jasƣƣng'anlƣg'ƣn bilip tiriley uslap alƣwg'a h'a'reket etedi. Demosfen bunday jawƣz niyetlerdi tu'sinip, u'yge xat jazƣp shƣg'aman degen ba'ne menen ibadatxanag'a kirip uw iship o'ledi. Solay etip, o'z da'wirinin' ullƣ oratorƣ (shesheni) bizin' eramƣzdan burƣng'ƣ322-jƣldƣn' 12-oktyabrinde du'nyadan o'tedi.

Tsitseron (103-43)

Mark Tulliy Tsitseron bizin' eramƣzdan aldƣng'ƣ 103-jƣlda Rimnen onsha uzaq balmag'an Afina qalasƣnda, ju'da' qurg'ƣn emes shan'araqta tuwƣladƣ. Sol qalada balalƣq da'wirin o'tkeredi. Atasƣ o'z perzentine jaqsƣ ta'lim beriw ushƣn Rimge ko'ship keledi. Tsitseron sol da'wirdegi Yunon ilim xa'm a'debiyatƣ boyƣnsha shug'ƣllanƣp so'z ustalarƣ bolg'an Krass, Mark Antoniy kusag'an oratorlƣq o'nerinin' so'z ustalarƣnan sheshenlikтин' teren' sƣlarƣn u'yreniw ushƣn ko'p g'ana ta'lim aladƣ. Filosofiya menen de shug'ƣllanadƣ, biraq oratorlƣq o'nerine qƣzƣg'adƣ. Oratorlardƣn' h'a'reketi, qƣymƣlƣ, so'zi, talantlarƣn anƣq boljap bilgennen keyin, bul o'nerge akterlƣqtan h'a'm xabardar bolƣwƣ kerek eken degen juwmaqqa keledi. Sonƣn' ushƣn ol o'zinin' qu'diret akterlarƣ Ezop, Rosiy uqsag'an akterlardan ta'lim aladƣ. Uzaq shƣnƣg'ƣwlardan keyin 25-jasƣnda 1-ret h'aqlƣq aldƣnda so'z so'yleydi. Da'slep puqaralƣk, son'ƣnan jƣnayƣy isler boyƣnsha ga'p so'ylewge u'yrenedi. Biraq bul shƣg'ƣp so'ylegen so'zine sol da'wirdin' ma'mleket baslƣqlarƣ Sull h'a'm Kott isimli oratorlar qarsƣ shƣg'adƣ. Onnan keyin ol ritorika xa'm filosofiya pa'nleri menen tolƣq shug'ƣllanadƣ. Sonlƣktanda Tsitseron o'z zamanƣnƣn'

qu'diretli adamlar? esaplang'an Antio Askamonskiyden ta'lim alad?. Keyin ala kishi Aziya ma'mleketlerine bar?p olarda da oratorl?q o'nerinin' s?rlar?n jaqs? biletug'?n oratorlard? izleydi. Kishi Aziyada ju'rgen waq?tta Rim h'u'kimdar? Sull qayt?s bolad?. Ol Rimge qayt?p kelip 31- jas?nda ma'mleket islerine aralasa baslayd?.

Tsitseron o'z waqt?nda konsull?q x?zmetine o'tkenshe sheshenlik sheberligin jetilistirip barad?. Bul da'wirde sud ma'jlislerindegi on?n' qu'diretli so'zleri a'tirapt? tan' qald?rad?. Ol o'z us?l?n sheber paydalang'anl?g'? sonshelli «so'z benen qarama-qars?sh?dag'?lard? qol-ayag'? baylang'an qoyanday etip o'zine bag'?nd?ratug'?n edi». Ol sol da'wirdegi h'u'kimdar Rull ta'repinen qab?l etilgen Senat zan'lar?n qatt? qaralap so'z benen Rull ta'reptarlar?n o'ltirip jiberetug'?n edi. Sol da'wir sa'nesinde 59-j?l? Tsitseron orn?na Tsezar konsul bol?p sayland?. Ol senatt?n' Rull du'zgen proektine ju'da' jaq?n bolg'an zan'lar qab?l etedi. Bunnan keyingi Gabini xa'm Pizonlar o'zleri konsul bol?p is baslag'an 58-j?ld?n' da'slepki da'wirinde olar Tsitserond? Rimnen aydap jiberiw h'aqq?ndag'? zan' sh?g'arad?. Dushpanlar?n?n bunday h'a'reketlerin yag'n?y o'sh al?w ush?n bol?p at?rg'an ta'replerdi tezirek tu'singen Tsitseron qarar sh?qpastan bur?n-aq Yunonstang'a ketip qalad?. Watannan aydal?w Tsitseron ush?n og'ada aw?r bold?. Bir yar?m j?ldan keyin bar?p doslarinin' ja'rdemi menen Italiyag'a qayt?p keliwi ush?n ruxsat alad?. Ana watang'a sheksiz muxabbat ull? oratord?n' isin ja'nede ko'teredi. So'z ma'deniyat?, on?n' teoriyas? jo'ninde t?n?ms?z miynet isley baslayd?. Son?n' na'tiyjesinde aradan ko'p waq?t o'tpey-aq mashaqatl? miynetleri menen, «Oratorlar h'aqq?nda» degen sh?g'armas?n

jazıp pitkeredi. Şığ'arma dialog formasında jazılıp Litsiniy, Kross, Mark Antoniy, Yuliy Tsezar, Strabon, Katull xa'm h'uqıq tanışwsh? Stsebola h'a'm onın' sha'kirtleri Katt, Sulnitsiy Rauflardın' siyasiy ekanomikalıq ko'z-qarastag'? so'zleri, olardın' bir neshe pikirleri bul kitapqa sıydırılğan.

Tsitseronnın' pikiri boyınsha orator sud islerinin' barlıq nızamların jaqs? bilip g'ana qoymastan, ma'mlekettin' ishki xa'm sırtq? jumǵslarında teren' tu'sinetug'ın, xalıq qayg'ǵın tu'sinip, olard?so'zinde (sheshenlik talant? menen) ma'mleketlik isler sıpatında bere alatug'ın xızmetker bolw? kerek. Sol ushın Ritorika ilimine qızılqan xa'r bir adam o'zinin' bilimine, ta'biyg'ıy talantına isenip qalmastan, h'a'mme pa'nlerdi oqıp u'yreniwi, ilim h'a'm ma'deniyattın' biyik shoqqıların umtılmag'?da'rkar, -deydi.

Ja'ne de «Oratorlar h'aqqında» kitabında oratorlardın', adamlardın' ju'regine qorqınış, qa'wip-qa'ter sala otırıp tag'? irkilip qalmastan, reti kelgende olarg'a qayg'? h'a'm g'a'zep do'ndiriwi, so'ytip turıp, kerisinshe qayg'? h'a'm g'a'zeplerden olard? qutqarıp alw?, olardın' ju'reginde qaytadan meh'ir muh'abbat oyatw? kerekligin ilah'iyda atap ko'rsetedi. Onın' pikirinshe eger orator, adamlardın' h'a'r qıyl? h'a'reketlerin sezbesse, insan ta'biyatındag'?ulıwmalıq pikirlerdi bilmese yamasa h'a'r bir adamd? ga' qaltıratıp, ga' tınıshlandıırıp ga' ku'ldirip, olarg'a teren' ta'sir etetug'ın sebeplerin tu'sinbese h'esh qashan o'zinin' oratorlıq maqsetine erise almayd?

Tsitseronnın' pikiri boyınsha h'a'r qanday orator kishkentay da h'esh kim elestirmeytug'ın na'rselerdi qu'diret go'zzallıqlarg'a bo'lip

shing'a shig'arip, on? ku'ndelikli teren' baylanistira alsa, al ull? na'rselerdi maydalap, un'qil-shun'qilni qaldirmay adamg'a zawq bag'ishlaytug'ni da'rejede sapaylap so'yley alsa g'ana ol adam so'z o'nerinin' h'aqyqy ustas? bola alad?, deydi. Tsitseronnin' o'zi so'z so'ylegende naqil-maqallard? qosip aytip, h'ikmetli so'zlerdi ko'birek qollanw jaqs?a'deti bar edi.

Tsitseron o'mirinin' keyingi jillarida a'sirese Tsezar o'lgennen keyin onin' jiyeni Oktavian ma'mleketti basqarad?. Ol o'z ma'mleketin bekkemlew ushin Tsitseronnin' abrayhan paydalang'is? keledi. Tsitseron Oktaviang'a isenbeydi. Sonlqtanda Tsitseronnin' o'zine h'izmet islemeytug'ni bilip, Oktavian on? jazag'a buyrad?. A'wel on? qolni kesip taslayd?, son' basinda kesip alip o'ltiredi. Tsitseronnin' ku'shli abrayni insan aldinda ko'tergen na'rse ta'kirarlanbas so'zi bolad?. Oyanw da'wiri dep atalg'an zamanda 8-9 a'sirlerde Italiya, Frantsiya h'.t.b ma'mleketlerde Tsitseron miynetlerin teren' u'yrenedi. Solay etip, du'nya a'lemine tanlg'an ull? orator Tsitseron o'zinin' keyninde oratorlqtan qu'diret ta'liymatlar qaldrg'an.

3-bo'lim. ORATORLIQ O'NERININ' BASQA TARAWLAR MENEN BAYLANISLILIG'I

Adamzat payda bolg'anhan-aq so'ylesiw, jekke ha'm ja'ma'a't bolıp pikirler alıńw, belgili bir waqıyalarg'a, sheshiletug'ın iske jaqs? na'rselerge oylasıp alıw u'rip-a'detimizge sin'ip qalg'an. Qa'legen adam ja'ma'a't aldında so'zge shıǵ'ıp, adamlarg'a o'z pikirini tu'sindirip, olardıń qa'lbine ta'sir etip, so'zdi birinin' izinen birin ku'sheytip so'ylep, bir waqıya, ha'diyse, bir ma'sele haqqında so'ylegende adamlardı isendirip, tu'sindirejaq ha'diyсени tolıq sıpatlap beredi. Ja'ma'a'tti tolıq o'zine qaratqan. O'zindegi xa'm basqadag'? oratorlıq o'nerin rawajlandırıp kelgen xa'm keleshekte so'ytip so'ylewge adamlardıń kewlin qaratadı. Bul maqsetlerge jetiw wshın ma'lim da'rejede shariyat, mu'mkinshilikler tuwıw? kerek. Ol ushın so'z erkinligi bolıw? kerek. Sonlıqtanda xalıq jıyınlarında, ma'mleketlik jumıslarda, sud ma'jlislerinde, eski adamlar (a'yyemgi zamanlardan erkin so'z so'ylew xuqıqıy da'rejesine iye bola baslag'an.

Geybir ma'mleketlerde burınlar? ma'mleketlik islerdi basqarwıg'a xa'r qanday adamnıń qatnasıw? talap etile bermeydi. Oratorlıq o'nerin kim jaqs? iyelese sol adam qatnasadı eken. Sol da'rejege jetisiwge intizarlıq sonsha ku'shli bolg'an, ol ushın oratorlıq o'nerin u'yreniw sha'rtli boladı eken. Sonlıqtanda bul ma'mleketlerge oratorlıq o'nerin u'yreniw ku'ndelikli maqset bolıp tabıladı. Bul o'nerge iye bolg'an adamlar o'zlerin u'lken jıyınlar aldında so'ylewge tayarlap, o'zinin' sheberligi, sheshenligi, dilwarlıg'? da'rejesin arttırıp, u'lken abray

maqsetke erisedi. Bunday adamlar? ja'miyetshilik ma'mleket islerine aralast'rg'an, al so'ylew alamag'anlar xal'qt'ñ' na'zerinen shette qalg'an. Bunday da'rejege bur'ñlar? Yunion xa'm Rim ma'mleketlerinde payda bolg'an. Bul da'wirdegi oratorl'q o'neri haqq'nda keyingi zaman tariyxsh'lar?, jaz'wsh'lar'ññ' jaz'p qald'r'wlar'ña qarag'anda Femistakol xa'm Perikllar Afina demokratiyas'ññ' jol bassh'lar? menen birge ku'shli oratorlar? bolg'an.

Afinada oratorl'q o'nerinin' ken' rawajlan'w? sud ta'rtibinin', on'ñ' qag'ydalar'ññ' ku'shli ta'siri ast'nda payda bolad?. Us? da'wirde sud ma'jlislerine sudlan'wsh? da, haqlan'wsh? da o'z pikirlerin isenimli tiykarda tol'q so'ylep bere al'w? kerek bolg'an. Biraq ul'wma mag'l'wmatqa qarag'anda sudlan'wsh'larda bunday sheshenlik qa'biletler bola bermegen.

Demek, olarg'a ma'sla'xa't berip ko'meklesetug'ñ olard'ñ' isi tuwral? (q'lm's? tuwral?) sudta so'ylew kerek bolg'an da'lilli ga'plerin jaz'p беретug'ñ bilgish adamlar, talantl'tulg'alar payda bola baslag'an. On? Yunon tilinde logorflar dep atalg'an. Yag'n'y olar jaz'p beriwshiler.

Demek, ta'jiribeli n'zamd? jaqs? biletug'ñ j'ñayatsh? xa'm jazaxorlarg'a neni so'ylew kerek, qanday da'liller ayt'w kerek laz'ml'g'ñ jaz'p беретug'ñ bolg'an. Olard'ñ' jaz'p bergenine xaq? to'lengen. Logoraflar us'nday us'lda ku'n ko'rgen.

Logorflard'ñ' bul miynetleri keleshekte oratorl'q o'nerinin' rawajlan'w'nda tiykarg'? roldi oynag'an. Solay etip da'slep oratorl'q o'neri a'ste aq'r'ñl'q penen siyasatta xa'm sud ma'jlislerinde payda bola

baslag'an. Keyinirek waq'yalard'ñ' an'ql'g'? ull? zatlard? da belgili da'rejede turm'ïsta da iyeleytug'ñ Epidetik oratorl'q payda bolg'an.

Afinada eram'zdan bur'ng'? 5 a'sir ortalarda oratorl'q o'neri payda bolsada tol'q da'rejede a'debiy formada qab'l etilgen, jaz'lg'an, so'yleytug'ñ so'zler baspada bas'lmag'an. Bul o'nerdi a'debiy forma da'rejesine yag'n'y a'debiy janr da'rejesine ko'tergen xa'm oratorl'qt? ilimiy da'rejege al'p kelgen Sofistler dep atalg'an. Olar o'zlerinen bur'ng'? o'tken oratorlard'ñ' ta'jiribelerin na'zerde tut'p, olarg'a ilimiy da'rejede jantas'p, ritorika ilimin payda etken. Orator degen so'zden bur'ñ –olard? ritor dep atalg'an. Son'ñan oratorl'q o'nerinen sabaq beriwshilerdi ritorlar dep atalg'an.

Sol da'wirde 5 a'sirdin' ortas'nda Sitsiliya degen yar'm atawda zaman'na ðay'q demokratiya a'dewir jolg'a qoy'lg'an edi. Bul da'wirde bur'ñnan Yunon Sitsiliyal'q Korak xa'm Tisiy degenler ritorikan'ñ' tiykar'ñ salad?. Biraq olard'ñ' so'zlerinen bu'ginge deyin xesh qanday da iz qalmag'an, tek olar haqq'nda xal'q a'psanalar'nda g'ana elesler bar. Biraq sol da'wirde watanlas? Gorgiy (shama menen 483-376 j'lar) Gorgiy 427 j'l? o'zinin' qalas? ush'ñ (Leontina qalas? ush'ñ) a'keriy ja'rdem sorap elshi s'pat'nda Afinag'a keledi. Bul jerde u'lken bir j'y'nda sh'g'p so'ylep o'zinin' sheshenlik tili menen Afina jaslar'na ta'sir qald'rad?. Onnan ko'p waq't o'tpey Gorgiy Afinag'a ko'ship keledi. Us? jerde ritorika mektebin ashad?, ko'p sha'kirtler sh'g'arad?. On'ñ' tiykarg'? so'ylew so'zindegı elementleri mifalogiyal'q ma'nide bolad?. Sonsha talant iyesi bol'w'na qaramastan on'ñ' Elena xa'm Palimed degen eki g'ana jazbaso'zi qalg'an. Gorgiydin' ayt'w'ñsha xa'r

qanday orator t^hn'lawsh^hn? isendiri, so'z benen biyxush etiw ma'n'gige um^htt^hmawg'a t^hr^hs^hw kerek. Ol ush^hn birinshi na'wbette so'ylewdin' teren' us^hl^hn biliw xa'r bir so'zi tu'rlendirip turatug'^hn go'zzal ma'nige iye bol^hw? kerek. Sol ush^hn da Yunonlard? Gorgiydin' us^hl^h? (metod?, stili ma'nige qalg'an). Bul da'wirde Yunonlard? Antifont, Andokid, Lisiy, Isokrat, Isey, Likurg, Demosfen, Esxin, Giperd, Dinarx degen adamlard^hn' sh^hg'armalar?, ismleri oratorl^hq o'nerinde ull^hor^hn iyeleydi.

JUWMAQLAW

Elimizde g'alaba xabar quralların rawajlandırılıw, haqıyqıy erkin pikir minberine aylandırılıw, materiallıq-texnikalıq bazasın bekkemlew, bunnan bılay da na'tiyjeli jumıs islew ushın du'nya u'lgileri da'rejesinde sharayat ha'm imkaniyatlardı jaratılıw, taraw ushın maman qa'nigelerdi tayarlaw, qayta tayarlaw ha'm ta'jiriybesin arttırılıw usag'an a'hmiyetli ma'seleler O'zbekstan Respublikası Konstitutsiyası, bir qatar nızamlar ha'm basqa da huqıqıy normativlik hu'jjetlerde bekkemlep qoyılğan. Baspaso'z ha'm ma'limleme erkinliginin' kepilligi g'alaba xabar qurallarının' ekonomikalıq erkinligin ta'miyinlew, ma'limleme maydanında salamat ba'seki printsiplerinin' qalıplesip atırılğanında ayqın ko'rinbekte.

Ha'zirgi waqıtta barg'an sayın rawajlanıp ha'm ken'eyip atırılğan ma'limleme ortalıǵında ma'mleketlik emes g'alaba xabar qurallarına ayrılsha a'hmiyet qaratılmaqta. Bul jag'daylar aymaqlıq, ma'mleketlik emes teleradio studiyaların' jumıs islewi ushın za'ru'rli sharayat jaratılğan, ma'mleketlik emes gazeta-jurnallar, radio ha'm telekanallarının' turmısımızdan bekkem orın alıwı ushın materiallıq ha'm ruwxıy ja'rdem berilip atırılğan, olardı zamanago'y ma'limleme kommunikatsiya tarawındag'ı son'g'ı tabıslarg'a tiykarlang'an ha'm texnologiyalar menen ta'miyinlewde o'z sa'wleleniwin tappaqta.

G'alaba xabar quralları siyasiy-ideyalıq, ruwxıy-ag'artırılıwshılıq bag'darda kommunikatsiyanın' tiykarg'ı tayanış shıpatında ja'miyettin' ja'miyetlik-siyasiy belsendiligine ku'shli ta'sir etip, ma'mleketlik

institutlarga salishtirganda jamiyetlik qadag'alawdih' ku'sheyiwi ushin jan'a imkaniyatlard?keltirip shig'w mu'mkin.

Ma'mleketimizde g'alaba xabar qurallarında ju'rgizilip atag'an ma'mleketlik siyasatt? n?zamlar arqal? bekkemlew, olardih' shih ma'nisinde «To'rtinshi ha'kimiyat» s?patında qa'liplesiwi ushin jeterli huq?q?y tiykar bol?p x?zmet etpekte.

PAYDALANILG'AN A'DEBIYATLAR DİZİMİ

1. Karimov İ.A. Wzbekiston: milliy istiqlol, iqtisod, siësat, mafkura. T.I. –T.: Wzbekiston. 1996. –364 b.
2. Karimov İ.A. Bizdan ozod va obod Vatan qolsin. T.II. –T.: Wzbekiston. 1996. –380 b.
3. Karimov İ.A. Vatan sajdagoh kabi muqaddasdir. T.III. –T.: Wzbekiston. 1996. –366 b.
4. Karimov İ.A. Yuksak manaviyat – engilmas kuch. – T.: Manaviyat. 2008.
5. İnternet dlya jurnalista. Moskva, Media-Soyuz, 2001.
6. Kastel?M. Galaktika İnternet. Ekaterinburg. U-Faktoriya, 2004.
7. Kixtan V.V. İnformatsionnie texnologii v jurnalistike. – Rostov n/D: Feniks. 2004.
8. Krupnov A.İ. İnternet-spravochnaya kniga rukovoditelya. Moskva, Fiord. İzvestiya, 1998.
9. Mominov F.A. Jurnalistika ijtimoiy – institut sifatida. Tashkent, TashDU, 1998.
10. Naumov V.B. Pravo i İnternet: ocherki teorii i praktiki. Moskva, Universitet-Knijn?y dom. 2002.
11. Proxorov E.P. İskusstvo publitsistiki. Razm?shlenie i razbor?.-M.: «M?sl», 1984.
12. Tert?chniy A.A. Janr?periodicheskoy pechatı. Ucheb. posobie. – M.: Aspekt Press. 2000.
13. Akbarov A.İ., Ernazarov T.E. İstoriya pechatı Uzbekistana. 3 jildlik. T.: «Wqituvchi», 1976-1978.

14. *Odintsov V.V. i dr. Shkolnʻy slovar inostrannʻx slov.* M., 1983. 68 B.
15. *Pelt V. Informatsionnʻe janrʻ jurnalistiki* M.: 1983.
16. *Solganik G.Ya. Stilistika gazetnʻx janrov.* M.: 1978
17. *Abdusattarov R., Toshaliyev I., Maxmudov S. Ommaviy axborot vositalarining tili va uslubi.* Toshkent., 2000.
18. *Abduraxmanov H., Mahmudov N. Swz estetikasi.* T;«FAN», 1871.
19. *Achilova D. i dr. Taynʻ reklamnogo dvora.* 1985.
20. *Ayzenberg M. Menedjment reklamʻ.* 1993.
21. *Volkova V. V. Dizayn reklamʻ.* M., 1999.
22. *Woraziʻmbetova Z. Haʻzirgi gazeta intervyulerininʻ tili. // Haʻzirgi filologiya ilimininʻ aʻhmiyetli maʻseleleri. Ilimiy maqalalar toplamiʻ.* Noʻkis, 2011. – B. 217-220.
23. *Bekbawliiev D. Gazeta qalay shʻgʻadʻʻ?* Noʻkis, «Bilim» 2011-j.
24. *Qojʻqbaeva Z. Janrlar: Maket. Dizayn.* Noʻkis. «Qaraqalpaqstan» 2011-j.